

Aviezer Tucker: Jak se komunisté nestali kapitalisty

07.listopadu 2009

www.lidovky.cz

07.11.2009

Dvacet let poté: stručné světové dějiny zázračného roku 1989

Dějiny roku 1989 jako by jely na několika souběžných tratích. Globální vlak byl SuperCity. Politické proměny byly rychlík. Ale společenské změny vždycky jedou osobákem.

Prudké dějinné změny vedou lidi k tomu, aby hledali jejich smysl. První reakcí bývá pocit, že jde o konec starého světa či aspoň historie. Jenže historie pořád pokračuje a nám nezbyvá než hledat její smysl dál.

Roku 1989 se říká "přechod k demokracii". Už v tom výrazu je víra, že historický vývoj má začátek, směr a konečný cíl. Jenže společnosti se mohou vyvíjet "kupředu", "zpátky" i "do stran". Americký znalec Ruska Michael McFaul říká, že tamní vývoj po roce 1989 připomíná spíš revoluční cykly ve Francii než řekněme španělský hladký přechod k demokracii.

Transformační teorie napodobují vývojovou psychologii, která zkoumá, kdy se dívka stane ženou a chlapec mužem, kde končí dětství a začíná dospělost. Jenže metafora má své meze. Děti obvykle dospějí, pokud se jim nestane něco neblahého, třeba jako hrdinovi Grassova Plechového bubínku. Ale vývoj společnosti se může zastavit nebo - jak ukazuje putinovská restaurace v Rusku - zvrátit.

Dospívající se může změnit v batole či v monstrózního skřeta.

Co tedy byl rok 1989? Kupodivu to opravdu byla revoluce. A to globální, vyvolaná politickými změnami ve střední a východní Evropě. Její důsledky jsou srovnatelné s těmi, jež přišly po skončení obou světových válek nebo po konci napoleonských válek v roce 1815.

Poučení z pekingského jara

Konec studené války ukončil konflikty, které obě tehdejší supervelmoci udržovaly v Latinské Americe, v Africe a - přinejmenším na počátku - na Blízkém východě. Skončilo umělé rozdělení Německa.

Latentní konflikty ve vícenárodnostních státech, dlouho utlumované a dušené totalitním režimem (Sovětský svaz, Jugoslávie), vybuchly naplno. V důsledku toho se počet států zvýšil. Ale jejich schopnost svrchovaně řídit své domácí záležitosti se v globalizovaném světě snížila.

V témže roce 1989, po masakru na náměstí Tien-an-men, si upevnilo pozici komunistické vedení Číny. Jeho členové došli k závěru, že mají-li se vyhnout osudu svých východoevropských protějšků, čínská ekonomika musí prudce růst a zajišťovat zaměstnanost i viditelnou prosperitu. Těchto cílů dosáhli - tím, že čínské dělníky v podstatě pronajali zahraničním investorům. Levná pracovní síla vyráběla levné zboží na export, zejména do Spojených států. Nahromaděné zisky z těchto obchodů čínské vedení využívalo k nákupu amerických dluhopisů, fakticky je půjčovalo zpět Spojeným státům. To přispělo k bublině na úvěrových trzích a vedlo - kromě dalších příčin - k dnešní recesi.

Odstranění hranic ve střední Evropě přišlo shodou okolností v době, kdy se schylovalo k telekomunikační revoluci a nástupu internetu. Rok 1989 proto ovlivnil život i takových Američanů, kteří by neuměli východní Evropu ani najít na glóbu. Zatímco mnozí Východoevropané zažili tvrdou zkušenost s nezaměstnaností a náraz vysoké inflace po uvolnění cen, Spojené státy díky konci studené války mohly snížit své výdaje na obranu. Tato "mírová dividenda" spolu s dovozy z Číny a s přínosy globalizace vedla k nové belle époque v americké historii (1989-2001). Spojené státy neměly nepřátele. Každý bohatl. Burza stoupala do nevídaných výšin. Spotřební zboží stále zlevňovalo.

Veřejnost se nemusela starat o nic důležitějšího než o sexuální život prezidenta Clintona.

Globalizace zasáhla i východní blok. Otevření hranic uvolnilo příliv turistů, pochopitelně spíš do Prahy než do zemědělských oblastí Polska, a vyvolalo také vlnu migrace za prací, pochopitelně spíš ze zemědělských oblastí Polska než z Prahy. Východoevropané nabízeli kvalifikovanější práci než Čína a za nižší platy než západní Evropa. Ale i tak - ve srovnání s Amerikou a Asií - globalizace zasáhla někdejší komunistický svět mírněji. Jakožto spotřebitelé nežily východoevropské společnosti

z čínských půjček a nekupovaly tolik čínského zboží jako Amerika. A jakožto výrobci byly tyto společnosti už značně industrializované, takže přesměrování vývozu na Západ nakonec nebyla tak radikální změna.

Výjimkou však bylo Rusko. Chuť Číny na ropu a ostatní přírodní zdroje vynesla ruskému státu značné bohatství. Toto bohatství umožnilo v Putinově éře politickou restauraci elit z ruské tajné služby. A také zvrát politických i hospodářských reforem, jež musely volky nevolky provést jiné postkomunistické země, které neměly tak stabilní zdroj peněz.

Husák musel jít. Havel nemusel přijít

Ještě dlouho po roce 1989 zůstával každodenní život většiny obyčejných lidí v někdejších komunistickém světě až překvapivě stejný. Měli podobnou práci a mnozí i stejné šéfy. Jejich děti chodily do podobných škol jako dřív. Když zavolali policii, přijeli stejní či podobní policisté; když museli k soudu, seděli tam často stejní soudci. Ale samozřejmě: mohli cestovat, v obchodech byla nesrovnatelně širší a lepší nabídka, v televizi zajímavější programy a každou chvíli hlasovali pro nové politiky.

Většina lidí si rok 1989 spojuje právě s politickou změnou. Pokud tím rozumíme výměnu elit, pak se "devětaosmdesátý" někde odehrál v roce 1989, někde později a někde nikdy.

Totalitní režimy své nepřátele zabíjejí -skutečné, potenciální i vymyšlené (nebo je uvězní či donutí k exilu; podle odhadů eliminovaly deset procent populace). Hlídnou vzdělávací a byrokratický systém, aby se skrze tyto kanály nemohla zjevit nová elita. Když režim padne, těžko se proto hledá alternativní vedení.

V zemích, kde na konci 80. let existovalo disidentské hnutí, třeba i malé a slabé, se nakonec vždy našel někdo, kdo přebíral od komunistické elity klíče. Proto je možné mluvit o politické změně už od počátku v Polsku, Československu, Maďarsku. V zemích jako Bulharsko a Rumunsko, které srovnatelné hnutí neměly, se politický "devětaosmdesátý" uskutečnil až zhruba deset let po roce 1989. V Rusku nepřišel nikdy, protože po pádu Sovětského svazu nezbyl prakticky nikdo, kdo by komunistickou nomenklaturu nahradil.

Husák a Jakeš museli v roce 1989 odejít. Ale kdyby je nenahradili Havel a Pithart, Československo by ještě dekádu vedli lidé jako Adamec a Čalfa. Země by - tak jako Rumunsko a Bulharsko - ztratila jednu dekádu ve stagnaci a korupci. Výměna elit pomohla Česku, Polsku a Maďarsku vstoupit jako první z postkomunistických zemí do NATO. V politické historii to byla velká událost; ale jen málo změnila život většiny Východoevropanů. Ve sféře všedního dne bylo víc kontinuity než změny. Změna nastala v politice a v médiích, společenské elity z dob pozdní totality však dál kontrolovaly ekonomiku, byrokracii, policii a armádu, právní systém a vzdělávání. U tohoto tématu se zastavme. Očividný úspěch příslušníků někdejších elit, zejména v ekonomice, vyvolal různé konspirační teorie. Disidenti byli obviňováni z tajných dohod, z příslibů imunity a výměny hospodářské moci za politickou.

Jenže jednání mezi disidenty a odcházející mocí byla příliš krátká na to, aby se v nich dohodly tak dalekosáhlé věci. Protirežimní opozice neměla dost informací, dost zkušeností a dost lidí, aby plně nahradila elitu pozdní totality. Disidenti nerozuměli ekonomice, v níž předtím působili jen na okraji. A žádná jejich dohoda s mocí by neměla dlouhého trvání. Po roce 1989 se politici v postkomunistickém světě střídali tak rychle, že za pár let by nebyl u moci nikdo, kdo by jakékoli dohody ohlídal. Ne, komunistické elity jim ochotně předaly klíče k slabému státu s neloajální byrokracií, aby se mohly soustředit na ekonomiku.

I komunistička chce konto ve Švýcarsku

Elity pozdních 80. let se už příliš lišily od svých revolučních předchůdců. Zdědily po nich rozsáhlá práva i povinnosti, ani o jedno však neměly zájem.

Mohly kontrolovat životy poddaných a rozhodovat, kdo bude uvězněn, jaký druh zaměstnání bude smět vykonávat, jaký stupeň vzdělání bude jemu a jeho dětem dopřán, kde budou smět žít a jak velký smí být jejich dům, jakou úroveň zdravotní péče dostanou, zda získají povolení se vystěhovat ze

země... Elitu pozdní totality více zajímalo osobní obohacení a převod majetku na rodinu. Jenže pořad trvala povinnost skrývat bohatství a vyhýbat se podezřele okázalé spotřebě.

Komunistické revolucionáře z 50. let ještě mohly rozněcovat a uspokojovat prvomájové průvody a bojové proslovy; pro byrokraty 80. let to byla jen čirá otrava. Revolucionáři si cenili svého panství nad životy poddaných víc než bohatství; nestarali se tolik o své rodiny, aby je trápila otázka převodu bohatství; byrokrati už se chtěli od rituálních povinností komunismu osvobodit.

Peníze v Moskvě nebo v Kyjevě byly leda tak na rychlou útratu. Ale jakmile se jednou smějí legálně převést do bank v Británii, na Kypru nebo ve Švýcarsku, stanou se solidním majetkem, chráněným tamní vládou a právním řádem, bezpečným a převoditelným. Elita pozdní totality cítila šanci si přivlastnit majetky, jež spravovala na konci 80. let, oddělit aktiva od závazků a práva od povinností - a první si ponechat, druhé převést na stát. Jinými slovy, přizpůsobily svá práva svým zájmům. Vše další už byly nezamýšlené důsledky.

Konec komunismu byl v zájmu komunistické elity v Sovětském svazu i ve střední a východní Evropě. Nebylo to uvážené, kolektivní rozhodnutí nomenklatury. Prostě se to stalo jako souhrn mnoha individuálních, nekoordinovaných činů.

"Dekomunizace" nebyla možná

Kontinuita ve společenských hierarchiích po roce 1989 není nic překvapivého. Odpovídá univerzálnímu vzorci "udržování elit", jež sociologové Mattei Dogan a John Higley našli v nejružnějších změnách režimů v historii: čím vyšší stupeň v hierarchii, tím rozsáhlejší obměna; v politice jsou změny výraznější než v ostatních sektorech; v centru víc než v provinciích.

V poválečném Německu byla - i po pouhých dvanácti letech totality - totální denacifikace nemožná. Západní mocnosti tak musely buď vládnout samy, což byla nákladná varianta, nebo dovolit bývalé nacistické byrokracii setrvání ve funkcích, bude-li poslouchat spojenecké pokyny. K rychlé a důkladné výměně elit došlo i tady jen v politice a médiích.

V postkomunistických zemích ovšem existuje rozdíl ve stupni setrvání elit, především mezi středovýchodní Evropou a bývalým Sovětským svazem (s výjimkou Pobaltí, zvláště Estonska). V roce 1993 statistický průzkum ukázal, že v Polsku a Maďarsku asi čtvrtina příslušníků nomenklatury začala podnikat, zhruba 20 procent se stalo manažery nebo kvalifikovanými profesionály (právníci) a kolem 15 procent přešlo na ředitelské funkce do státního sektoru. Jen asi pět procent šlo do politiky a zhruba čtvrtina do penze. Naproti tomu v Rusku se čtvrtina nomenklatury stala státními manažery a další čtvrtina šla do politiky. Jen dvě procenta (Rusko), respektive čtyři (Maďarsko) či osm (Polsko), zaznamenala do roku 1993 společenský sestup.

V Jelcinově Rusku patřily do někdejší nomenklatury tři pětiny podnikatelské elity, asi 75 procent byrokratických elit a více než 80 procent regionálních. Rusko je výjimečné tím, že zde byla kontinuita v politice vyšší než v ekonomice. Dráha soukromého podnikání byla v této zemi tradičně riskantní; vícekrát v sovětské historii se některý vůdce pokusil zavést ekonomické reformy, a když neuspěl, podnikaví lidé na to doplatili. Proto měla po roce 1989 ruská elita větší averzi k riziku a menší důvtip - netroufala si či neuměla rozsáhle krást a ukrývat peníze v zahraničí. Navíc obecně platí: čím víc je bohatství vázáno k půdě (ropa, plyn a jiné přírodní zdroje), tím víc je v zájmu elity držet se politické moci.

V Rusku nomenklatura přepustila privatizační příležitosti oligarchům, kteří jí posloužili jako "krytí" - byli připraveni převzít rizika a sdílet zisky. Po Jelcinově znovuzvolení v roce 1996 začali mít oligarchové pocit, že svou ekonomickou moc mohou přeměnit v politickou a osvobodit se od nomenklatury. V téže době si ale nomenklatura uvědomila, že udělala s oligarchy špatný obchod a že rizika z privatizace nebyla vůbec tak velká, aby bylo zapotřebí "krytí". To byla podstata putinovské restaurace: obnovila vysokou korelaci mezi politickým a hospodářským postavením. Nejmocnější část sovětské i ruské společnosti, tedy tajná služba, je nyní i nejbohatší.

Otázka samozřejmě zní, jestli je to ještě dnes důležité. Proč se starat o minulost elit, když stejně všichni komunisté konvertovali ke kapitalismu? A koneckonců kvůli přirozené generační obměně každý rok přibývají v důležitých pozicích mladí lidé, kteří součástí komunistického systému nebyli.

Pravidla přežívají své tvůrce

Jenže i když komunisté zbohatli, nestali se kapitalisty. Elita z pozdní totality je sice chamtivá jako lidé ze skutečného byznysu, většina jejich členů má však pramálo dovedností nutných pro úspěch na otevřeném globálním trhu.

Mají své sítě v místní byrokracii, mají zkušenosti s místním lobbováním a korupcí, což jim dovoluje využívat státní moci k ochraně monopolů a k získávání dotací. Tato elita ovlivnila pravidla ekonomické a politické hry tak, aby vyhovovaly jejím schopnostem a zájmům. A instituce mají sklon svá pravidla setrvačně udržovat dlouho po smrti lidí, kteří je kdysi vytvářeli.

Dvacet let po konci totality ve středovýchodní Evropě je v institucích důležitější kontinuita pravidel než personální složení. Především státem placené instituce, které nejsou závislé na prodeji zboží a služeb zákazníkům, mají sklon držet si předdemokratické tradice. A předdemokratické elity v těchto institucích dosud spoluodpovídají za výběr a vzdělávání svých nástupců.

Historie nemá smysl ani cíl, ale...

Celé toto vyprávění o roce 1989 může být pro leckoho zklamáním. Namísto globálního plánu historie, který by dal smysl, nebo aspoň namísto teorie spiknutí se dějiny prostě jen dějí, spontánně a neřízeně.

Místo aby komunistická elita bojovala s demonstranty na ulicích, ve většině zemí se vzdala, protože už neměla zájem je kontrolovat. Demokracie nepřišla proto, že by to byl konec či smysl historie, ale protože se elita pozdní totality víc zajímala o své bohatství než o politickou moc. Kde tuto moc potřebovala, tam si ji udržela - jako v Rusku.

Historie není plánovaná. Nemá žádný smysl ani cíl. Je pouze na nás, jaký smysl si do toho náhodného, nezkoordinovaného řetězce událostí projektujeme. Tím smyslem koneckonců může být svoboda.

O autorovi| AVIEZER TUCKER Autor (* 1965) je filozof. Přednáší na Vysoké škole CEVRO Institut. Dokončuje knihu *The Legacies of Totalitarianism: A Political Theory of Post-Totalitarianism* (Dědictví totality: politická teorie posttotalitních systémů)

16. listopadu začne na Vysoké škole CEVRO Institut mimosemestrální kurz *Post-Totalitarianism*, který povede právě Aviezer Tucker. Kurz se věnuje otázkám přechodu k demokracii a důležitým aspektům vývoje posttotalitní společnosti, např. ustavování právního řádu, privatizaci či vyrovnávání se s totalitním dědictvím. Více informací najdete [zde](#).